

УДК 666.9.013(09)

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ХАРКІВСЬКОГО НАУКОВО-ВИРОБНИЧОГО КЛАСТЕРУ ЦЕМЕНТНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У 1950-Х – 1980-Х РОКАХ

Тарасенко І. А.

(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)

Даною науковою працею здійснено пошук, систематизацію та аналіз історіографічних джерел стосовно розвитку Харківського науково-виробничого кластеру цементної галузі Української РСР у 1950-х – 1980-х роках. Виявлено коло суб'єктів цього осередку.

Ключові слова: кластер, цемент, історіографія, джерела, завод, інститут.

З першої чверті 1920-х років цемент почав поступово і неухильно займати своє місце в числі основних в'язучих компонентів, що використовуються при веденні будівельних робіт та у промисловості будматеріалів. Починаючи з 1950-х років, коли домінуючим матеріалом у спорудженні будівель стає залізобетон, виробництво цементу входить в один з провідних показників економічного розвитку країни. Сьогоднішні тенденції розвитку будівництва свідчать про те, що, не дивлячись на появу низок прогресивних матеріалів, цемент ще надовго залишиться в ряду головних складових номенклатури споживання будіндустрії. Отже питання організації виробництва цементу, науково-технічного та господарсько-економічного розвитку цементної галузі достатньо тривалий час будуть викликати зацікавленість як його безпосередніх споживачів, так і спільноту в цілому.

Між тим, у 2012 р. цементна галузь України виробила 9,801 млн. т, а в більш сприятливому для будівельної сфери 2008 р. – 14,907 млн. т, коли, наприклад, у 1989 р. – 23,4 млн. т. Тобто, на початку XXI століття обсяги цементного виробництва в Україні відповідають здобутим упродовж 1961–1965 рр. на тлі розгортання масової забудови в республіці. Та-

кож у поточний час залишається складною ситуація з науково-дослідною роботою в сфері створення нових видів цементів, розробки прогресивних технологій та обладнання для цементної промисловості. Більш ніж двадцятирічна криза цементної індустрії України обумовлена одночасною ходою процесів набуття незалежності та зміни економічної формиції українського суспільства, стала причиною тривалого падіння попиту на інтелектуальний продукт власної цементної науки. Це спричинило руйнівні наслідки в секторі управління науково-технічним розвитком цементної промисловості, що робить проблематичним швидке відновлення втрачених наприкінці 1980-х років темпів розвитку галузі у випадку виникнення такої необхідності. Останнє ж цілком ймовірно, оскільки Україна входить до ряду країн, багатих на цементну сировину, має розвинуту електроенергетику і численні паливні запаси. Таким чином, за наявності високопродуктивних технологій, які дозволяли б з низькою собівартістю виготовляти цементи всіх видів, Україна могла б поповнити перелік провідних країн-експортерів цього товару [1, арк. 1; 2, с. 310; 3, с. 67].

Отже на сьогоднішній день питання можливих шляхів швидкої організа-

ції науково-технічного прогресу в цементній галузі та збільшення нею обсягів виробництва викликає інтерес як у відповідній науковій спільноті, так й у господарських та владних колах. Відповісти на нього може допомогти вивчення досвіду організації розвитку цементної промисловості в Українській РСР, зокрема – Харківського науково-виробничого осередку цементної індустрії республіки. Однак як будь-яке історичне дослідження задля досягнення максимально об'єктивного результату така розвідка потребує проведення відповідного історіографічного аналізу, що й робить дану працю *актуальною*. Метою дослідження історіографії окресленої проблеми стає виявлення ступеню вивченості останньої. З означеного випливають і завдання цієї наукової роботи: 1) визначити коло історіографічних джерел стосовно піднятої проблематики; 2) провести їх критичний аналіз.

За радянських часів у Харківській області знаходились: одна з провідних союзних галузевих науково-дослідних установ – Державний Всесоюзний інститут з проектування і науково-дослідних робіт у цементній промисловості „Південдіпроцемент” із власним дослідним заводом; одне з найкрупніших у СРСР цементних підприємств – Балаклійський цементний завод (БЦЗ); один з найбільш ефективно працюючих у Радянському Союзі (серед однотипових) заводів неповного циклу (помольних) – Харківський цементний завод (ХЦЗ). Поряд з означеними організаціями в регіоні над проблемами розвитку цементної галузі працювали вчені відповідних підрозділів харківських інститутів: політехнічного (ХПІ), інженерно-будівельного (ХІБІ) і інженерів транспорту (ХІПТ). Упродовж другої половини ХХ ст. періодично до вирішення окремих спеціальних питань розвитку цементного виробництва підключалися розташовані в Харкові такі науково-

дослідні установи, як Південний науково-дослідний інститут (ПівденНДІ), Харківський інститут з проектування підприємств хімічної і металургійної промисловості (Промбудпроект), Український науково-дослідний інститут вогнетривів УкрНДІВ).

Таким чином, у Харківській області впродовж 1950-х – 1980-х років працювало три цементних промислових підприємств. І хоча їх потужності докорінно відрізнялися, кожне з них мало власну програму випуску товарної продукції, скоординовану відповідним загальним територіальним органом господарсько-економічного управління. Це дозволяє розглядати дану сукупність як певну промислову територіальну систему. З іншого боку, вказана промислова територіальна система функціонувала в тісній взаємодії з усіма переліченими вище науково-дослідними і науково-педагогічними установами. Означене обумовлювалося тим, що саме по собі її створення ґрунтувалося на науково-технічних розробках регіональних структур управління науково-технічним розвитком цементної галузі УРСР та СРСР. Звідси ми можемо розглядати Харківський осередок цементної промисловості та науки як територіальний науково-виробничий кластер. Принаймні, це справедливо в межах наукового забезпечення регіональної промислової системи з виробництва широкої номенклатури цементів регіональними же науковими установами. Наведений підхід до розгляду Харківського осередку цементної галузі УРСР дає підстави при визначенні кола необхідних історіографічних джерел вважати такими всі, що стосуються дослідження історії як окремих складових, так і кластера в цілому [4, с. 47; 5, с. 80].

Однією з праць, в яких має місце цілеспрямоване дослідження розвитку цементного виробництва в Україні, є

колективна монографія „Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР”. Проте в 3-му томі цієї наукової роботи, присвяченому 1943–1987 рр. [6] серед згадок стосовно цементної науки і промисловості в Україні інформація щодо відповідних харківських установ та організацій надається всього двічі. Обидва рази в обсягах частки кожного з речень згадується Балаклійський цементний завод, причому один раз – дуже неточно. Так, у 2 підрозділі „Цементное производство и новые вяжущие материалы” III глави „Строительные материалы и изделия” автори пишуть: „В 1983 г. на Николаевском цементном заводе пущена новая печь размером 5 x 185 м проектной мощностью 750 тыс. т в год, на Балаклейском заводе – вращающаяся печь размером 7 x 230 м производительностью 120 т/ч...”. Між тим, достеменно відомо, що дану піч на Балаклійському цементно-шиферному комбінаті було запущено в 1972 р. Про решту харківських колективів, які брали участь у розвитку цементного виробництва в УРСР у цей період, у тому числі – Південдіпроцемент, у монографії [6] не йдеться. Інше комплексне наукове дослідження стосовно історії розвитку будівельної сфери в Україні „Україна будівнича” [8] було проведене під керівництвом С. М. Андріанова. Однак і в ньому, у підрозділі „Будівельні матеріали і вироби” окрім згадки про те, що впродовж семирічки у Балаклєї побудували найбільший в Європі цемзавод, інформація щодо Харківського кластеру цементної промисловості УРСР відсутня [6, с. 105; 7, арк. 2; 8, с. 150].

До окремої групи слід віднести наукові праці, присвячені вивченню історії розвитку промисловості будівельних матеріалів як УРСР, так і Радянського Союзу в цілому. Проте й у них, незважаючи на профільну орієнтацію, відомості щодо піднятої проблеми досить обмежені. Так, у монографії

О. В. Кухленко та П. І. Терешкова „Развитие промышленности строительных материалов и конструкций” [9] матеріал стосовно підприємств і організацій Харківського осередку цементної галузі надається епізодично. Поряд з тим, слід визнати, що в даній науковій праці [9] цементна галузь УРСР взагалі згадується дуже нечасто, хоча базою для дослідження тут служить саме республіканська промисловість будівельних матеріалів, у функціонуванні якої роль цементних підприємств була провідною. У науковому огляді „Развитие производства строительных конструкций, изделий и материалов за 60 лет” [10], підготовленому під редакцією Л. С. Махалова, у рубриці „Цементная промышленность” підрозділу „Развитие производства основных строительных материалов” достатньо багато місця (порівняно з іншими галузями, згаданими в цьому підрозділі) приділено розвитку цементної індустрії СРСР у досліджуваній період. Але, незважаючи на широке використання як позитивних досягнень показників роботи харківських цементних підрозділів та організацій, згадки за них не робиться зовсім. Наприклад, це стосується створення та впровадження нових обертових печей 5x185 м, що були розроблені колективом харківського інституту Південдіпроцемент і вперше застосовані на Балаклійському цемзаводі Харківської області [10, с. 45].

Серед наукових робіт з історії розвитку промисловості будівельних матеріалів на теренах СРСР особливе місце займає збірник наукових праць під загальною редакцією А. С. Болдирева „Промышленность строительных материалов СССР: 1917–1967 гг.”. Тут у тематичному розділі „Цементная промышленность” [11] розглядаються окремі моменти взаємодії між харківськими вченими та виробничниками в питаннях організації науково-технічного розвитку галузі. Увага авторів до Харківського науково-виробничого осередку

цементної індустрії пояснюється тим, що серед них присутній директор інституту Південціпроцемент В. І. Сатарін. Тому у згаданій главі міститься певний матеріал щодо запровадження наукових розробок харківських вчених на Балаклійському цемзаводі, побудованому за проектом Південціпроцементу. Проте автори обходять стороною застосування відповідних новинок, отриманих рештою регіональних науковців, іншими цементними підприємствами області. Поряд з тим, у цьому дослідженні практично відсутній аналіз як взаємодії між самими харківськими вченими-цементниками, так і між науково-технічними та виробничими організаціями. Низка прикладів таких взаємодій несе суто інформаційний характер про те, що вони таки мали місце і приводили до певних позитивних результатів. Але цієї інформації явно недостатньо для оцінок ступеню ефективності роботи ані складових, ані кластера в цілому. Більше того, останній авторами дослідження не розглядається як такий. Харківські цементні організації подаються в загальносоюзному контексті, що унеможливило виявлення дольових внесків кожної з них у розвитку регіонального цементного виробництва.

До наступної групи історіографічних джерел віднесено спеціальні наукові праці, цілковито присвячені дослідженню розвитку саме цементної промисловості СРСР. Такими є: колективна монографія „Цементная промышленность” [12], дослідження Л. Ю. Астанського і А. Н. Люсова „Экономика, организация и планирование цементной промышленности” [13], наукова праця З. І. Логінова „Экономические проблемы цементной промышленности СССР” [14]. Зауважимо, що наведені джерела виділені як історіографічні з великої кількості спеціалізованої літератури з питань розвитку цементної промисловості з двох причин. По-перше, тут, на відміну від інших наукових праць з аналогічної проблематики, багато місця відведено історич-

ним аспектам процесу розвитку цементного виробництва в Радянському Союзі. По-друге, методологічно цей процес в обраних дослідженнях надається як еволюція ідей, втілених у конструкції та технології, що автори підтверджують історичними фактами. Багато наведених прикладів узяті з історії функціонування Харківського осередку цементної промисловості. Хоча поряд з тим слід зазначити, що в монографіях [12–14] ця інформація подається не авторизованою, тобто наведені приклади не відносяться на адресу тих харківських установ, які розробили і впровадили згадані науково-технічні новини. Встановити ж авторство допомагає розгляд іншого історіографічного матеріалу та архівні документи.

Четвертою групою історіографічних джерел виділені дослідження з історії розвитку складових Харківського науково-виробничого кластеру цементної промисловості УРСР. Враховуючи те, що сам предмет дослідження має дуалістичний характер – пов'язаний як з наукою, так і з виробництвом, – дану групу доцільно розподілити на дві підгрупи: а) історіографічні джерела щодо промислових підприємств; б) історіографічний матеріал стосовно освітніх установ та наукових організацій. Такий підхід сприяє більшій об'єктивності в результатах історіографічного аналізу.

Пошук історіографічних джерел класифікованих першою підгрупою четвертої групи показав, що існує дві праці з історії розвитку Балаклійського цементного заводу (БЦЗ): „Балаклейский гигант” під авторством Д. Ф. Клочана [15] та „Балаклейские цементники” М. І. Ткаленка [16]. Робота [15] являє з себе досить стислий (усього 43 сторінки) ідеологічно спрямований історичний нарис. Очевидна мета цього нарису – пропаганда „радянського” способу життя та величання правлячої партії, завдяки яким стало можливим створення таких великих підприємств у цементній промисловості

України. Лише цим можна пояснити повну відсутність у брошурі [15] критичного матеріалу стосовно будівництва та роботи заводу, хоча архівні матеріали свідчать про достатню проблематичність цих процесів. Одночасно кожен наведений позитивний приклад ставиться в заслугу саме партійному керівництву країни, республіки, галузі, регіону та заводу. Усе означене викликає питання щодо достовірності даної праці, принаймні стосовно організаційних моментів функціонування БЦЗ. Поряд з тим у роботі [15] міститься багато даних про науково-технічне співробітництво між виробничниками та вченими Харківського регіону. Проте ці дані не аналізуються ані за кількісними, ані за якісними параметрами, а мають суто описувачий характер і виконують функцію фіксування історичних фактів.

На відміну від наведеної праці [15], у дослідженні [16] присутній аналіз шляхів і методів сумісного вирішення вченими та виробничниками тих науково-технічних завдань, що постали як при створенні, так і при подальшій роботі БЦЗ. Також М. І. Ткаленком наводиться певний критичний матеріал щодо організації будівництва та виробництва на Балаклійському цемзаводі. Але ці відомості, як і інформація стосовно взаємодії між вченими та виробничниками, подаються надмірно узагальненим фактажем, що не дає можливості вважати результати згаданого вище аналізу об'єктивними. Останнє обумовлюється й методологічною позицією автора, який виключає вірогідність існування системних хиб в організації науково-технічного розвитку БЦЗ, списуючи недоліки в цьому питанні, що мали місце в досліджуваній період, на суб'єктивний фактор. Як і в роботі [15], у монографії [16] ідеалізується роль осередків комуністичної партії України в забезпеченні розвитку цементного виробництва в республіці. Одночасно тут міститься багато неперевіраних даних, що абсолютно не відповідають історичній дійсності і викривлюють істо-

ричну картину подій. Так, наприклад, М. І. Ткаленко неодноразово стверджує про плановий ввід у дію першої черги БЦЗ влітку 1963 р., але при цьому в монографії оминається той момент, що це був уже, щонайменш, третій призначений термін, так як два попередні (стосовно 1961 р. та 1962 р.) виконати не вдалося. Отже щодо достовірності даних, наведених у джерелі [16], також маються питання.

Відзначимо, що окрім згаданих праць першої підгрупи четвертої групи інших історіографічних джерел стосовно промислових підприємств Харківського науково-виробничого кластеру цементної індустрії УРСР не виявлено. Виробничі діяльності ані Харківського цементного заводу, ані дослідного заводу Південдіпроценту в працях істориків відображення не знайшли. Хоча, на взірць, перший проіснував близька півстоліття і його продукція лягла в основу будов перших радянських п'ятирічок та ліквідацію повоєнної руїни на Харківщині.

Серед виявленого матеріалу, що можна віднести до другої підгрупи четвертої групи історіографічних джерел з досліджуваного питання, найбільша кількість праць стосується Національного технічного університету „Харківський політехнічний інститут”. Однак, наприклад, у колективній монографії „Харьковский политехнический институт: история развития (1885–1985)” під редакцією М. Ф. Кіркача [17] автори обмежуються лише констатацією факту існування в ХІІІ кафедри в'язучих матеріалів. Таким же чином, єдиною згадкою про факт існування в ХІІІ впродовж першої половини 1950-х років факультету технології цементу, дослідники теми: „Національний технічний університет „Харківський політехнічний інститут”. Історія розвитку. 1885–2010” [18] відзначають роль цього вишу в розвитку цементної галузі України. Не в більших обсягах окреслена робота ХІІІ в досліджуваному напрямі й у колективній монографії „Харьковский политех-

нический: На рубеже тысячелетий” [19], а також у науковій праці „Харьковский политехнический: Ученые и педагоги” [20]. Отже в жодному з чотирьох досліджень з історії ХПІ діяльність його співробітників в обраних хронологічних межах на розвиток цементної промисловості не вивчається, хоча її підтверджується [17, с. 173; 18, с. 153].

Поряд з цим, підтвердження участі ще одного харківського вишу (інженерно-будівельного) в роботі місцевого кластеру цементної промисловості міститься в науково-публіцистичному виданні „История ХИСИ – ХГТУСА в лицах” [21]. Так, серед біографічних довідок стосовно науково-педагогічного складу ХІБІ мається інформація щодо відомого вченого О. П. Мчедлова-Петросяна. У даній довідці, окрім іншого, йдеться й про те, що за ініціативи і при участі О. П. Мчедлова-Петросяна в 1977 р. було створено учбово-науково-виробниче об’єднання „ХІБІ-Південдіпроцемент”. Проте слід зазначити, що окрім цієї згадки більшої інформації з досліджуваного питання в книзі [21] не надається [21, с. 40].

Також під час історіографічного пошуку не виявлено відповідних джерел стосовно ХПТУ, Південного НДІ, Харківського Промбудндіпрокту, УкрНДІВ та Південдіпроцементу. Отже, користуючись обраною в даній праці систематикою історіографічних джерел, можна говорити, що матеріал з тієї їх частки, яку віднесено до другої підгрупи четвертої групи, надає лише спроможність стверджувати про наявність в історичному минулому тісної співпраці наявних у Харківському регіоні вироб-

ничих підприємств і наукових установ цементної галузі. Трохи більша інформація з досліджуваного питання міститься в джерелах першої підгрупи цієї ж групи. Але її політико-ідеологічна заангажованість шкодить достовірності цих джерел. До того ж матеріали даної підгрупи не несуть відомостей стосовно організаційних, матеріально-технічних, кадрових питань досліджуваної взаємодії науки і виробництва.

Ще менш інформаційно насичені стосовно проблеми, що вивчається, джерела першої групи – дослідження з історії розвитку промисловості будівельних матеріалів України та другої – з історії розвитку промисловості будівельних матеріалів СРСР, за виключенням праці [11]. Навіть третя група джерел, цілковито присвячених вивченню саме цементної галузі СРСР, як і дві попередніх обмежується дуже стислими поодинокими згадками щодо певних кількісних показників окремих складових Харківського кластеру цементної промисловості УРСР.

Таким чином, аналіз виявленого і систематизованого історіографічного матеріалу стосовно питання розвитку Харківського науково-виробничого кластеру цементної галузі Української РСР у 1950-х – 1980-х роках свідчить про його недостатню дослідженість сучасною історичною наукою. Разом з тим, вивчення існуючих історіографічних джерел підтверджує наявність в обраних хронологічних межах такого осередку, що, урахувавши викладену на початку статті аргументацію щодо перспективності української цементної галузі, робить відповідне дослідження актуальним.

ЛІТЕРАТУРА

1. В Україні зменшилось виробництво цементу [Електронний ресурс] // УНІАН економіка. – 2013. – 1 арк. – Режим доступу : <http://economics.unian.net/ukr/news/157937>
2. Народное хозяйство Украинской ССР в 1989 г.: [статистический ежегодник / отв. за выпуск В. В. Самченко]. – К. : Техника, 1990 – 468 с.

3. Українська РСР в цифрах в 1969 році: [короткий статистичний довідник ЦСУ при Раді Міністрів УРСР / відп. за випуск К. С. Коваленко]. – К. : Статистика, 1970. – 199 с.
4. Захарченко В. І. Трансформація промислових територіальних систем: логіка і методологія дослідження / В. І. Захарченко

// Наука та наукознавство. – 2002. – № 3. – С. 47–54.

5. Мех О. А. Науково-технічні кластери як основа нової економіки України / О. А. Мех // Наука та наукознавство. – 2004. – № 4 (Додаток). – С. 78–83.

6. Развитие строительной науки и техники в Украинской ССР : в 3 т. / [Глуховский В. Д., Жербин М. М., Оноприенко В. И. и др.]; отв. ред. В. Е. Михайленко. – К. : Наукова думка, 1989. – Т. 3: Строительная наука и техника в Украинской ССР в 1943–1987 гг. – 1990. – 352 с.

7. ДАХО, ф. П-6445, оп. 4, спр. 93, 160 арк.

8. Україна будівнича / [За заг. ред. С. М. Андріанова]. – К. : «Будівельник», 1967. – 179 с.

9. Кухленко О. В. промышленность строительных материалов и конструкций / О. В. Кухленко, П. И. Терешков. – К. : Будівельник, 1989. – 132 с.

10. Развитие производства строительных конструкций, изделий и материалов за 60 лет : обзор Центрального института научной информации по строительству и архитектуре Госстроя СССР / [Р. П. Антонова, В. И. Иванов, Е. П. Лукиенко и др.]; под ред. Л. С. Махалова. – М. : ЦИНИС Госстроя СССР, 1978. – 77 с.

11. Кравченко И. В. Цементная промышленность / И. В. Кравченко, И. К. Мороз, В. И. Сатарин / Промышленность строительных материалов СССР (1917–1967 гг.): [зб. науч. работ / под ред. А. С. Болдырева]. – М. : Издательство литературы по строительству, 1967. – С. 43–74.

12. Цементная промышленность / [А. Н. Люсов, П. Я. Филимонов, Н. А. Кула-

кова, Т. Г. Мешик]. – М. : Стройиздат, 1977. – 159 с.

13. Астанский Л. Ю. Экономика, организация и планирование цементной промышленности / Л. Ю. Астанский, А. Н. Люсов. – М. : Стройиздат, 1984. – 299 с.

14. Логинов З. И. Экономические проблемы цементной промышленности СССР / З. И. Логинов. – М. : Издательство литературы по строительству, 1967. – 203 с.

15. Клочан Д. Ф. Балаклейский гигант / Д. Ф. Клочан. – Х. : Прапор, 1974. – 43 с.

16. Ткаленко Н. И. Балаклейские цементники / Н. И. Ткаленко. – Х. : Прапор, 1965. – 80 с.

17. Харьковский политехнический институт: История развития (1885–1985) / [В. И. Атрощенко, Г. М. Гробов, В. Т. Долбня и др.]; под ред. Н. Ф. Киркача. – Х. : Вища школа, 1985. – 223 с.

18. Харківський політехнічний інститут. Історія розвитку. 1885–2010 / [В. В. Кабачек, С. І. Мешкова, Я. В. Мотенко та ін.]; за ред. В. І. Ніколаєнка. – Х. : НТУ „ХПІ”, 2010. – 408 с.

19. Харьковский политехнический: На рубеже тысячелетий / Л. Л. Товажнянский, В. И. Николаенко, В. В. Морозов, Ю. Д. Сакара. – Х. : Прапор, 2000. – 384 с.

20. Харьковский политехнический: Ученые и педагоги / [Ю. Т. Костенко, В. В. Морозов, В. И. Николаенко и др.]. – Х. : Прапор, 1999. – 352 с.

21. Болотских Н. История ХИСИ – ХГТУСА в лицах / Н. Болотских, Ю. Романенко, Н. Тихомиров. – Х. : ХГТУСА, 2005. – 272 с.

Тарасенко И. А. Историографический анализ развития Харьковского научно-производственного кластера цементной отрасли Украинской ССР в 1950-х–1980-х годах. *Данной научной работой осуществлен поиск, систематизация и анализ историографических источников относительно развития Харьковского научно-производственного кластера цементной отрасли Украинской ССР в 1950-х–1980-х годах. Выявлен круг субъектов этого образования.*

Ключевые слова: кластер, цемент, историография, источники, завод, институт.

Tarasenko I.A. Historiographical analysis of the Kharkov Scientific-production cluster cement industry of the Ukrainian SSR in the 1950-1980. This research work was done a search, systematization and analysis of historiographical sources on the development of the Kharkov Scientific-production cluster cement industry of the Ukrainian SSR in the 1950-1980. Identified a range of subjects of education.

Keywords: cluster, cement, historiography, sources, factory, institution.